

# نگاهی به تاریخچه مدرسه ادب طهران

۲۶۱-۲۷۸

**چکیده:** نوشتار پیش‌رو با هدف معرفی برخی اسناد و مدارک پیرامون مدرسه ادب طهران و نگاهی گذرا به تاریخچه آن مدرسه فراهم شده است. مدرسه ادب در سال ۱۳۱۶ق. (۱۲۷۷ش.) به همت یحیی دولت‌آبادی در محله چاله میدان تهران تأسیس شده و در سال ۱۳۳۳ق. (۱۲۹۴ش.) به وزارت معارف وقت، واگذار و به صورت مدرسه دولتی درآمد. نظام آموزشی مدرسه ادب، معرفی برخی از معلمان آن، کتاب‌های درسی این مدرسه، شیوه برگزاری امتحانات، مبالغ شهریه دانش‌آموزان، تأثیرگذاری معلمان آن در نظام آموزشی وقت، اسامی برخی محلات قدیمی تهران در اطراف مدرسه ادب از جمله موضوعاتی است که در این نوشتار مورد اشاره قرار گرفته است. پیشنهاد تغییر خط فارسی به وزارت معارف و مجلس شورای ملی از سوی یکی از مدیران مدرسه ادب از دیگر اسناد معرفی شده است. طبق اسناد موجود مدرسه ادب تهران تا ابتدای حکومت پهلوی همچنان دایر بوده و از آن پس اطلاعاتی از این مدرسه حاصل نشد. گرچه پیرامون مدارس و نظام آموزش و پرورش در ایران آثار فاخر و ارزشمندی توسط اساتید اهل تحقیق صورت نثر یافته است، اما همچنان اسناد و مدارک و مخطوطاتی در کتابخانه‌های مختلف ایران وجود دارد که معرفی و دسترسی به آنها می‌تواند فصل جدیدی در این زمینه موضوعی ایجاد کند، یا گره‌های کور را از پژوهش‌های قبلی بگشاید، یا در تکمیل پژوهش‌های انجام شده، قرار گیرد. مآخذ اسناد معرفی شده در این نوشتار کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، و کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی (کتابخانه مسجد اعظم قم) می‌باشد.

**کلیدواژه:** مدرسه ادب طهران، مدارس جدید قاجاریه، آموزش و پرورش در قاجار، نسخه خطی، انجمن ملی معارف، یحیی دولت‌آبادی.

## A look at the history of Tehran Adab School

Tayyaba Haj Bagherian

**Abstract:** The present article has been prepared with the aim of introducing some documents about the Tehran Adab School and a brief look at the history of that school. Adab School was established in 1316 AH. (1277 AH) by Yahya Dolatabadi in the Chaleh Meydan neighborhood of Tehran and in 1333 AH. (1294 AD) was handed over to the Ministry of Education and became a public school. The educational system of the school, the introduction of some of its teachers, the textbooks of this school, the method of holding exams, the amount of tuition fees of students, the influence of its teachers in the educational system of the time, the names of some old neighborhoods of Tehran around the school are some issues addressed in this article. The proposal to change the Persian handwriting to the Ministry of Education and the Congress by one of the directors of this School is among the available documents about this school. According to other documents, the school was still open until the beginning of the Pahlavi regime, and no information has been obtained from this school since then. Although magnificent and valuable works have been written about schools and the education system in Iran by researchers, there are still documents and manuscripts in different libraries of Iran that introduction and access to them can lead to new researches in this field and can slowly solve the problems existing in previous research, or complement other researches. The documents introduced in this article are found in the National Library of Iran, the Library of the Islamic Consultative Assembly, and the Library of Grand Ayatollah Boroujerdi (Library of the Grand Mosque of Qom).

**Keywords:** Tehran School of Literature, New Qajar Schools, Education in Qajar, Manuscript, National Education Association, Yahya Dolatabadi.

## نظرة على تاريخ مدرسة أدب في طهران طیبة حاج باقریان

الخلاصة: تمّ تدوين هذا المقال بهدف التعريف ببعض الوثائق والمستندات حول مدرسة أدب في مدينة طهران، مع نظرة سريعة على تاريخ تلك المدرسة.

تمّ تأسيس مدرسة أدب في سنة ١٣١٦ هـ (١٢٧٧ ش) من قبل يحيى دولت آبادي في محلة (چاله ميدان) بمدينة طهران. وفي سنة ١٣٣٣ هـ (١٢٩٤ ش) ألحقت هذه المدرسة بوزارة المعارف الإيرانية وصارت إحدى المدارس الرسمية.

كما يتضمّن المقال عدداً من المواضيع ذات الصلة بهذه المدرسة، وهي: النظام التعليمي لمدرسة أدب، التعريف ببعض معلمي المدرسة، الكتب الدراسية في هذه المدرسة، كيفية إجراء الامتحانات، الرسوم الشهرية التي يدفعها الطلاب، تأثير معلمها في نظام التعليم آنذاك، وأسامي بعض المحلّات الطهرانية القريبة من هذه المدرسة، إضافةً إلى الإشارة إلى اقتراح أحد مدرّاء مدرسة أدب الذي قدّمه إلى وزارة المعارف ومجلس الشورى الوطني آنذاك والقاضي بتغيير الحظّ الفارسي.

وتشير الوثائق المتوفرة إلى استمرار وجود مدرسة أدب في طهران حتى بداية العهد الهلوي، لكنّ الأخبار عنها انقطعت بعد هذه الفترة.

ورغم وجود الكتب الفاخرة والقيمة التي ألفها ونشرها أساتذة محققون عن المدارس ونظام التربية والتعليم الإيراني إلّا أنّه يبقى هناك الكثير من الوثائق والمستندات والمخطوطات في المكتبات الإيرانية المختلفة التي يمكن للتعريف بها ووضعها بين أيدي الباحثين أن يفتح فصولاً جديدة في هذا الباب أو يساهم في إلقاء الضوء على بعض النقاط الغامضة التي اكتشفتها البحوث السابقة أو في تحلّة البحوث المنجزة في هذا المجال.

والمصادر التي تمّ التعريف بها في هذا المقال هي تلك الموجودة في المكتبة الوطنية الإيرانية، ومكتبة مجلس الشورى الإسلامي، ومكتبة آية الله العظمى البروجردي (مكتبة المسجد الأعظم).

المفردات الأساسية: مدرسة أدب في طهران، المدارس القاجارية الجديدة، التربية والتعليم في العهد القاجاري، النسخ الخطية، الجمعية الوطنية للمعارف، يحيى دولت آبادي.

## مقدمه

بخشی از تاریخ فرهنگی ما با تاریخ آموزش و پرورش و تاریخچه مدارس ایران ارتباط مستقیم دارد. سبک آموزش در مدارس ایران در چند دوره از تاریخ دچار تغییر و تحولات عظیمی شد و در پی هر تغییر، رویکردها و اندیشه‌های گوناگون بر نظام آموزشی حاکم شد، اما با تأسیس انجمن معارف در سال ۱۳۱۵ق (۱۲۷۶ش) و پس از آن استقرار حکومت مشروطه و تأسیس مدارس جدید، فصل جدیدی در نظام آموزش و پرورش ایران به ویژه در تهران آغاز شد. بسیاری از مدارس قدیم تهران تعطیل یا دامنه درس و بحث در آنها بسیار محدود شد. تعدادی از مدارس در سال‌های ۱۳۱۶-۱۳۱۵ق (۱۲۷۶-۱۲۷۷ش) یا به عبارتی سال‌های اولیه تأسیس انجمن معارف و تغییر در نظام آموزشی ایران، زیر نظر انجمن معارف یا از سوی شخصیت‌های فرهنگ‌دوست در تهران تأسیس شدند. تعدادی از مدارس که در سال‌های اولیه شکل‌گیری انجمن معارف (۱۳۱۵-۱۳۱۷ق) تأسیس و دایر بودند عبارتند از: مدرسه رشديه که در سال ۱۳۱۶ق زیر نظر حاج میرزا محمدحسین رشديه در خانه سیف‌الدوله در خیابان لاله‌زار تأسیس شد. مدیریت آن با ملامحمد مهدی تبریزی و سرپرستی آن با مخبرالسلطنه بود و یک دبیرستان با چند کلاس محسوب می‌شد. در این مدرسه محمدعلی خان فروغی معلم تاریخ و میرزا عبدالعظیم خان قریب معلم ادبیات فارسی و میرزا عبدالله کلیمی معلم زبان فرانسه بود. مدرسه مظفری در جمادی‌الاول سال ۱۳۱۶ق تأسیس شد و شاه شخصاً ماهی ۲۲۵ تومان برای کمک به بودجه این مدرسه می‌داد. این مدرسه مشتمل بر دبستان و دوره اول دبیرستان و محل آن خیابان چراغ‌گاز بود و به کودکان خانواده‌های بی‌بضاعت اختصاص داشت. ریاست این مدرسه بر عهده علی‌اکبرخان ناظم‌الاطباء (پدر سعید نفیسی) بود و نظامت آن را نیز میرزا ابوالفضل خان سرتیپ بر عهده داشت. مکتب مظفریه در سال ۱۳۱۶ق تأسیس شد و محل آن در کوچه غریبان واقع در بازار تهران بود. مدیریت آن به عهده شیخ مهدی شریف‌کاشانی یکی از اعضای انجمن معارف بود. انجمن معارف مدرسه اکابر را در سال ۱۳۱۶ق در مرکز خود تأسیس و ریاست آن را به میرزا غیاث‌الدین ادیب کاشانی واگذار کرد که در آن کلاس‌های اکابر دایر می‌شد. مدرسه افتتاحیه در سال ۱۳۱۶ق با کوشش مفتاح‌الملک و با کمک حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی تأسیس شد. این مدرسه دبستان بود. مدرسه شرف در سال ۱۳۱۶ق در خیابان چراغ‌گاز در خانه استیجاری از محمدعلی خان مستوفی از سوی انجمن معارف تأسیس و با ریاست میرزا علی‌اکبرخان ناظم‌الاطباء کرمانی اداره می‌شد. مدرسه کمالیه در محله سید نصرالدین و با همکاری یحیی دولت‌آبادی و با مدیریت مرتضی خان کمالیه از پیش خدمتان دربار تأسیس شد و مرتضی خان آن را اداره می‌کرد. بزرگ‌ترین مدرسه‌ای که در زمان سلطنت مظفرالدین‌شاه در تهران تأسیس شد، مدرسه علوم سیاسی بود که در سال ۱۳۱۷ق موجودیت آن اعلام شد.

این مدرسه به سعی میرزا حسن خان پیرنیا (مشیرالملک، مشیرالدوله) و میرزا حسین خان مؤتمن‌الملک

برای تربیت کادر وزارت امور خارجه با نطق افتتاحیه مظفرالدین شاه و سالی چهار هزار تومان اعتبار از محل گذرنامه خراسان به راه افتاد. معلمان این مدرسه از افراد واجد شرایط انتخاب شده بودند، مانند شمس العلماء گرگانی، محمد حسین ذکاء الملک، فاضل خلخالی، عباسقلی خان قریب، دکتر ولی الله نصر، محمد علی فروغی، مؤتمن الملک پیرنیا، صدیق حضرت مظاهر، دکتر محمد مصدق، ذکاء السلطنه شببانی، نظام السلطنه مافی، میرزا عبدالعظیم قریب و میرزا حسن خان مشیرالملک. از فارغ التحصیلان این مدرسه سه نفر به نخست وزیری رسیدند که عبارتند از: علی منصور، علی سهیلی و عبدالحسین هژیر. عده زیادی از فارغ التحصیلان این مدرسه مقامات وزارت، سفارت و استانداری را عهده دار شدند. در سال ۱۳۰۵ این مدرسه ضمیمه وزارت معارف و بعد با مدرسه حقوق ادغام شد. مدرسه خرد در سال ۱۳۱۶ ق در دروازه قزوین به همت میرزا عبدالرزاق بغایری تأسیس شد. مدرسه اقدسیه یا قدسیه در ذی حجه سال ۱۳۱۶ ق منسوب به اقدس خانم همسر میرزا اسماعیل مستوفی در محله سرچشمه و کوجه شام بیاتی توسط آقا میرزا ابراهیم سعید العلماء که از اعضای انجمن معارف بود و بعدها از آن خارج شد، بنا نهاده شد. مدرسه سادات در سال ۱۳۱۶ ق به همت یحیی دولت آبادی تأسیس شد. دولت آبادی که عضوانجمن ملی معارف نیز بود، برای اطفال فقیر سادات دست به این کار زد. در واقع مدرسه سادات هم مدرسه و هم مؤسسه خیریه بود.

در سال ۱۳۱۵ ق میرزا کریم خان سردار معظم فیروزکوهی امیرتومان رئیس مدرسه نظام و از علاقمندان به فرهنگ نوین بر آن شد دارالایتمی تأسیس و بخشی از املاک و دارایی خود را وقف آن مؤسسه کند. مدرسه اسلامی در سنگلج دایر شد. مؤسس آن سید محمد طباطبایی بود و با مدیریت آقا زاده معظم له میرزا صادق طباطبایی اداره می شد. همچنین در پی اقدام سید محمد طباطبایی به برپایی مدرسه اسلام، مدارس دیگری چون: هدایت، ایمانیه، قدسیه، شریعت، محمدیه و حسنیه از طرف روحانیون در پایتخت برپا شدند و مدارس در ایالات و ولایات دیگر چون قم، مشهد، قزوین، کرمانشاه، اصفهان... نیز تشکیل شدند؛ از جمله آنها: مدرسه ملا آقارضا عولادجان؛ مدرسه رفعت در دروازه دولاب، مؤسس میرزا رفیع خان مشاوری السلطنه؛ مدرسه سعادت در محله عولادجان، مؤسس میرزا شکرالله خان تفرشی ملقب به مترجم الدوله؛ مدرسه تربیت در دروازه قزوین، مؤسس میرزا محمد علی پزشک (أصف الحکما)؛ مدرسه دانش در سه راه آبمنگل واقع در خیابان ری فعلی با سعی مفتاح الملک و دولت آبادی.<sup>۱</sup> این مدارس همه پسرانه بودند. در آن دوره با تأسیس مدارس دخترانه و تحصیل زنان هنوز کم و بیش مخالفت می شد.

سید محمد طباطبایی در پاسخ به یکی از زنان ایران که برای آموزش و تربیت نسوان درخواست اجازه

۱. برگرفته از: خاندان های حکومتگر ایران، ص ۱۵-۱۴۸؛ حیات یحیی، ج ۱، ص ۲۶۵-۲۱۵؛ مدارس جدید در دوره قاجاریه: بانیان و پیشروان، ص ۱۹۰؛ «مدارس قدیم تهران در عصر قاجار»، ش ۳۰، «روحانیون و مدارس جدید در ایران»، ص ۱۳۲؛ ماهنامه آموزش و پرورش، دوره چهل و سوم، سال ۱۳۵۲؛ روزنامه تربیت، ش ۲۰۳.

تأسیس مدرسه زنان را کرده بود، ضمن اینکه به لیاقت زنان در دانستن علم اشاره می‌کند و محرومیت آنان را از این سعادت روا نمی‌دارد، به تربیت زنان در وظایف غیرت و عصمت و شریعت برای حفظ نام و ناموس خاندان از روی بصیرت و تربیت اطفال و خانه‌داری تأکید دارد و آموختن بعضی از علوم مقدماتی و علوم‌ی که راجع به اخلاق و معاش و معاشرت با خانواده باشد را لازم می‌داند. دوازده سال پس از مشروطیت در سال ۱۳۳۶ ق بود که وزارت معارف برای نخستین بار به تشکیل ده مدرسه ابتدایی دخترانه همت گماشت. البته پیش از آن برخی از روشنگران مدارس برای تحصیل دختران و زنان به طور خصوصی راه انداخته بودند. همان‌طور که قبلاً بیان شد، در اینجا فقط به تعدادی از مدارس که در سال‌های اولیه شکل‌گیری انجمن معارف تأسیس شده‌اند اشاره شد.<sup>۲</sup>

اگرچه درباره مدارس و نظام آموزش و پرورش در ایران آثار فاخر و ارزشمندی توسط اساتید اهل تحقیق نشر یافته است، همچنان اسناد و مدارک و مخطوطاتی در کتابخانه‌های مختلف ایران وجود دارد که معرفی و دسترسی به آنها می‌تواند فصل جدیدی در این زمینه موضوعی ایجاد کند، گره‌های کور را از پژوهش‌های قبلی بگشاید و در تکمیل پژوهش‌های انجام شده قرار گیرد. بنابراین نوشتار حاضر برای معرفی دو کتابچه خطی مرتبط با «مدرسه ادب» تهران و چندین سند مربوط به این مدرسه تدوین و تنظیم شده است. اسناد و نسخه‌های معرفی شده در این مقاله در کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مجلس و کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی (کتابخانه مسجد اعظم قم) موجود هستند. علاوه بر اسناد معرفی شده در این مقاله، چندین کتابچه خطی درباره تعدادی از مدارس قاجاری از جمله مدرسه مظفری، مدرسه شرف، مدرسه کمالیه در کتابخانه مسجد اعظم قم موجود است که به همت استاد سیدصادق اشکوری با عنوان برای فردا در سال ۱۳۹۶ به صورت چاپ عکسی منتشر شده و در اختیار پژوهشگران قرار گرفته است.

## مدرسه ادب

درباره تاریخچه مدرسه ادب کامل‌ترین توضیحات را می‌توان در بیان دولت‌آبادی مطالعه کرد و آنچه در این نوشتار می‌خوانیم گوشه‌ای از توضیحات دولت‌آبادی در کتاب حیات یحیی درباره مدرسه ادب تهران است.

در آغاز تشکیل انجمن معارف تصمیم بر آن می‌شود که مدرسه‌ای در محله چاله میدان تهران تأسیس شود تا راه کودکان آن محل به آموختن معارف جدید نزدیک شود و انجمن معارف این پیشنهاد را به یحیی دولت‌آبادی داد. احتشام السلطنه که در آن زمان رئیس انجمن معارف بود، آن را مدرسه احیائیه نامید و مقرر شد بودجه آن از صندوق انجمن پرداخت شود، اما پس از چندین تغییر وضعیتی در انجمن صورت گرفت و صندوق انجمن به دست مفتاح الملک افتاد. به دلیل اختلافاتی که بین

دولت آبادی و مفتاح الملک پیش آمده بود، صندوق انجمن معارف پولی به وی نداد و تصمیم تأسیس مدرسه به تأخیر افتاد. دولت آبادی چون خود استطاعت مالی برای تأسیس و اداره مخارج مدرسه را نداشت، برای یافتن بانی و مؤسسی برای مدرسه اقدام می‌کند که قدرت مالی و حالی تأسیس و اداره مدرسه را داشته باشد. در ذی الحجه سال ۱۳۱۶ ق میرزا شکرالله خان تفرشی مقلب به مترجم الدوله که تحصیل کرده دارالفنون تهران بود، تقاضای همکاری و همراهی با دولت آبادی در تأسیس مدرسه را پذیرفت. دولت آبادی نامه‌ای از وزارت معارف صادر کرد و نام مدرسه را «ادب» نهاد. آن طور که دولت آبادی بیان می‌کند:

مترجم الدوله در ابتدا ادعا کرد برای خرج تأسیس و ادای کسر بودجه مدرسه بی‌استطاعت نبوده و همچنین می‌تواند مدیری مدرسه و تدریس زبان خارج آن را به عهده گیرد، و این امور توسط دولت آبادی به وی واگذار شد. اما پس از گذشت دو ماه تهی دستی مترجم الدوله محقق می‌شود و به ناچار رشته کار از دست او گرفته شده و دولت آبادی ضمن آنکه حقوقی برای او معین می‌کند، خود اداره مدرسه را بر عهده می‌گیرد.<sup>۳</sup>

دولت آبادی درباره تأمین مدرسه ادب و دیگر مدارس تحت نظارت انجمن ملی معارف در حدود سال ۱۳۲۰ ق می‌نویسد:

علاوه بر اعانه‌ای که از طرف انجمن معارف به عنوان کمک مالی دولت به مدرسه پرداخت می‌شد، برخی هزینه‌های مدرسه ادب از کمک‌های مالی که از طرف رجال دولتی و بزرگان به مدرسه می‌رسید، همچنین شهریه کمی که از شاگردان فراهم می‌شد و مبالغی که مؤسس و بانیان مدرسه همت گماشته و از خیرین کمک می‌گرفتند یا از طرف خود صرف می‌کردند، نیز تأمین می‌شد.<sup>۴</sup>

سند نوزده‌گی درباره مدرسه ادب مربوط به سال ۱۳۳۲-۱۳۳۳ ق موجود در کتابخانه ملی ایران گواه بر این مدعاست.<sup>۵</sup>

دو کتابچه خطی مربوط به سال ۱۳۲۳ ق به شماره‌های ۳۸۷۱ و ۳۸۵۷ در کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی موجود است که از اسناد دست اول مدرسه ادب به شمار می‌روند و از موقوفات حاج محمد رضائی به این کتابخانه است. مشخصات و اطلاعات ثبت شده در این دو کتابچه به شرح ذیل است:

نسخه خطی شماره ۳۸۵۷/۱ «صورت اسامی شاگردان مدرسه مبارکه ادب در سال ۱۳۲۳ ق» است.

۳. حیات یحیی، ج ۱، ص ۲۲۷-۲۲۰.

۴. همان، ص ۲۲۷-۲۲۲.

۵. «مکاتبات مربوط به طلب تجارتخانه جمشیدیان از حاج میرزایحیی دولت‌آبادی جهت مدرسه ادب». (سند، کتابخانه ملی،

با استناد به این نسخه، مدرسه ادب در سال ۱۳۲۳ ق (۱۲۷۹ ش)، یعنی دو سال بعد از تأسیس تحت ریاست حاجی میمندی اداره می‌شده و در این سال دارای ۱۸۳ دانش‌آموز بوده است. در این نسخه اسامی بیش از ۱۸۳ دانش‌آموز مدرسه ادب که در شش مقطع تحصیلی در سال ۱۳۲۳ ق به تحصیل مشغول بوده‌اند ثبت شده است که ورود آنها به مدرسه بین سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۲۳ ق است. این دانش‌آموزان از نظر سنی بین ۶ تا ۱۸ سال را شامل می‌شوند و شهریه‌ای که پرداخت می‌کرده‌اند، بین پنج هزار دینار (نصف یک تومان) تا یک تومان بوده است. از بین ۱۸۳ دانش‌آموز حدود ۲۰ نفر آنها مجانی و بدون پرداخت شهریه تحصیل می‌کردند.

نسخه خطی شماره ۳۸۷۱ موجود در کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی ظاهراً مربوط به روز جشن امتحان یا آخر سال تحصیلی سال ۱۳۲۳ ق مدرسه ادب است. اطلاعات ثبت شده در این نسخه شامل: اسامی اجزاء و افرادی چون دفتردار، معلمین، ناظم، به همراه حقوقی که دریافت می‌کرده‌اند و اسامی حدود پنجاه دانش‌آموز همراه با تاریخ ورود به مدرسه، درجه و مقطع شاگردان و آدرس آنهاست. برگ آخرین نسخه اسامی مستخدمین مدرسه افرادی چون محصل وجوه اعانه، قهوه‌چی، فراش، طبخ، همراه مبالغ حقوق آنها آمده است. تصویر برگ اول این نسخه را در ضمیمه مشاهده کنید. (تصویر ۵-۶)

بر اساس اسناد و مدارک موجود، مدرسه ادب از جمله مدارس تأثیرگذار در انجمن معارف و نظام آموزشی وقت بوده است. برخی از کتاب‌های آموزشی وزارت معارف توسط معلمان این مدرسه تألیف می‌شده و برای تدریس به دیگر مدارس تحت نظارت وزارت معارف ابلاغ و ارسال می‌شده است. به عبارتی معلمان آن، مدرسه را به صورت مرکزی برای نشر افکار نوین فرهنگی تبدیل کرده بودند و سایر مدارس تهران و ولایات دیگر از تجربیات آموزشی این مدرسه بهره می‌بردند.<sup>۶</sup> دروس و منابع آموزشی در هر یک از کلاس یا سطوح شش‌گانه مدرسه ادب با استناد به دو نسخه خطی موجود در کتابخانه آیت‌الله بروجردی بدین شرح است:<sup>۷</sup>

اول ابتدایی: قرآن، کتاب‌علی،<sup>۸</sup> تعلیم الاطفال،<sup>۹</sup> درس صداها و درس‌های ابتدایی

۶. حیات یحیی، ج ۱، ص ۲۲۵.

۷. کتابچه اسامی شاگردان مدرسه ادب. (نسخه خطی، کتابخانه مسجد اعظم، ش ۳۸۷۵/۱)

۸. کتاب‌علی از تألیفات یحیی دولت‌آبادی اولین کتاب درسی است که در ایران برای تدریس مدارس جدید نوشته و طبع و نشر شد و برای دانش‌آموزان کلاس‌های اول تا سوم ابتدایی تدریس می‌شد. دولت‌آبادی درباره این کتاب می‌نویسد: «من نیز داوطلب انجام این خدمت شدم و نگارش رساله‌ای مشتمل بر اصول و فروع و اخلاق به فارسی ساده با ادله مختصر بنام شجره طیبه را شروع کردم. پس از جندی قسمتی از اصول آن در انجمن خوانده شد. حاضرین تمجید کردند، اما افسوس خوردند که هنوز شاگردان مکاتب استعداد خواندن چنین کتابی را ندارند و بیان کردند آنچه امروز جهت تدریس حاجت داریم شرعیاتی است که مبتدیان بتوانند بخوانند و این کار را بر عهده من گذاشتند و من پذیرفتم. در مدت کم کتاب‌علی را نوشتم. کتاب‌علی نه تنها درس شرعیات مکاتب را منظم نموده، بلکه به منزله سپری است برای نگاهداری معارف نارس از تیرهای تهمت بیدبانتی که از طرف بی‌دیانت‌های حقیقی به جانب مؤسسین آن رها می‌گردد. دولت‌آبادی به پاس حقوق و زحمات میرزا علیخان امین‌الدوله این کتاب را کتاب‌علی نام نهاده است. (حیات یحیی، ج ۱، ص ۲۶۰-۲۶۱)

۹. کتاب تعلیم الاطفال تألیف مفتاح‌الملک و دو سه کتاب دیگر از جمله کتاب کوچکی در جغرافیا به جز منابعی آموزشی مدرسه

- ۸. کلاس دوم: قرآن، کتابعلی، گلستان
- ۹. کلاس سوم: قرآن، کتابعلی، گلستان، تاریخ معجم<sup>۱۰</sup>
- ۱۰. کلاس چهارم: تاریخ معجم، صرف، لغت<sup>۱۱</sup>
- ۱۱. کلاس پنجم: جلد اول مدارج و قواعد، حساب، فرانسه
- ۱۲. کلاس ششم: فرانسه، ریاضی، عربی<sup>۱۲</sup>

معلمان برجسته‌ای در مدرسه ادب تدریس می‌کردند که علاوه بر تدریس، در نظام آموزشی و تصمیمات وزارتخانه‌ای نیز تأثیرگذار بوده‌اند. میرزا محمدعلی خان ذکاءالملک، دکتر سیددولی‌الله خان نصر، علی خان قجر<sup>۱۳</sup>، سیدیحیی دولت‌آبادی، دکتر فخرالدین شادمان فرزند سیدابوطالب، میرحسین نقیب‌السادات قائم‌مقامی (معلم سیاق)، سیدمحمدامین الشرع خلخالی (معلم عربی)، سیدحسین مجدالسادات (معلم فارسی و ابتدایی)، میرسیدمحمد شمس‌الکتاب (معلم خط نستعلیق)، میرزا سیدمحمدتقی... (معلم ریاضی)، سیدحبیب‌الله طهرانی از معلمین این مدرسه در سال ۱۳۲۳ق بودند که حقوق و مواجب آنان بین ۸ تا ۱۵ تومان ثبت شده است.<sup>۱۴</sup> شیخ علی صدرالمتکلمین در سال ۱۳۳۵ق در این مدرسه تدریس داشت.<sup>۱۵</sup> دکتر فخرالدین شادمان در سال ۱۳۴۵ق دروس تاریخ ایران و جهان را تدریس می‌کرد و جزوه درسی یکی از شاگردان کلاس نهم ایشان در مدرسه ادب به نام احمد بن مشیرالسادات اسدی کاشانی که در کلاس دکتر شادمان در درس تاریخ ایران و اروپا و تاریخ طبیعی تحریر کرده است، در کتابخانه ملی ایران موجود است.<sup>۱۶</sup> سند موجود در کتابخانه مجلس حاکی از پیشنهاد برخی از معلمان این مدرسه در تغییر خط فارسی است. جبرائیل ابراهیم‌زاده خوبی مدیر مدرسه ادب در سال ۱۳۰۵ش طی دو فقره نامه پیشنهاد تغییر خط در آموزش مدارس ایران را خطاب به وزیر معارف و وکلای دارالشورای ملی ارائه کرده است. وی در این نامه راجع به تبدیل الفبا به خط آسان‌تر و ارسال نمونه‌ای از خط جدید به جای خط قبلی که اختراع خودش بوده پرداخته و توضیحاتی درباره کاربردی بودن آن داده است.

ادب بوده است. (یادگار عمر: خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق، ج ۱، ص ۸)

۱۰. کتاب تاریخ معجم از تألیفات فضل‌الله الحسینی است.
۱۱. کتاب لغت از تألیفات میرزاعلی اکبرخان ناظم‌الطبایع یکی دیگر از هیئت مؤسس انجمن معارف است. ناظم‌الطبایع در جلسه‌ای که در جمادی‌الثانی سال ۱۳۱۶ق در انجمن معارف برگزار شد. دیباچه این کتاب را در حضور صدراعظم قرائت می‌کند و مورد تمجید و تحسین جمع واقع می‌شود و تأییدیه وی را نیز دریافت می‌کند. (حیات یحیی، ج ۱، ص ۲۱۵)
۱۲. علاوه بر آن کتاب خلاصه المنطق تألیف یکی از معلمان مدرسه ادب بوده است که به همت چند نفر از شاگردان درجه اول این مدرسه و با کتابت عبدالحسین شریف اصفهانی در چاپخانه شرکت مطبوعات تهران در سال ۱۳۲۰ق منتشر شده است. این کتاب در مدرسه ادب و دیگر مدارس ملی مظفریه تدریس می‌شده است. (نسخه‌ای چاپ سنگی از آن به شماره ۴۷۵۴ در کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی موجود است.)
۱۳. مدارس جدید در دوره قاجاریه: بانیان و پیشروان، ص ۳۰۳.
۱۴. اسامی اجزاء مدرسه ادب، نسخه خطی، کتابخانه مسجد اعظم، ش ۳۸۷۱.
۱۵. «برقراری اضافه حقوق یکی از معلمان». (سند، کتابخانه ملی، ش ۲۹۷/۳۳۰۸)
۱۶. تاریخ ایران و اروپا (نسخه خطی، کتابخانه ملی، ۱۷۰۳۰۵) و تاریخ طبیعی (نسخه خطی، کتابخانه ملی، ۱۷۰۳۰۵).



آغازه متن نامه بدین شرح است:

حضور مبارک وکلای باشرف و وزیر محترم دامت توفیقاتهم. خودتان بهتر میدانید که سبب عمده بدبختی های ملت بی چاره ایران بی علمی و باعث عقب ماندن ایشان دشواری خط آنان است. امروز تبدیل الفباء حالیه ایران به یک خط آسان تری از جمله واجبات ملی و خدمت مهم و برجسته ایست که ابدالدهر با رحمت و نیکی یاد خواهد شد. هر فردی از افراد ایران که دارای هوش و ذکاوت باشد این عرایض خیرخواهانه بنده را تصدیق خواهد نمود. این خط جدید الاختراع بنام «اعلانی» که تقدیم دارالشورای ملی و وزارت معارف می شود اسهل و اکمل و بهترین کلیه خطوط ملل روی زمین است. انشاء الله تعالی بعد از ساختن حروف آن قول بنده به ثبوت خواهد رسید. آنانیکه از روی حقیقت در فکر ترقیات ایران و آیندگان این آب و خاک اند باید با کمال مردانگی و پیشرفت این مهم برای ساختن حروف آن به بنده همراهی فرمایند. از وکلای باشرف خودمان استدعا داریم که مخارج ساختن حروف آن را تصویب نمایند که بیشتر از صد لییره نمی باشد یا از وزارت معارف بدهند یا از کیسه فتوت خود وکلای محترم که به هر فردی دو تومان هم نمی رسد و بنده بنام شرافت ایشان حاضر نموده نشر نمایم. اگر توجه فوری فرمائید بنده در عرض یکسال در تمام ایران بلکه در کلیه عالم اسلام این خط را با نهایت خوبی میتوانم رواج بدهم. طریق انتشارش را بهتر میدانم و غیر از آن صد لییره هیچگونه مخارج ندارد. زنده باد وکلای باشرف و زیر معارف پاینده باد حامیان باشرافت اعلانی.

جبرئیل اعلانی

به دنبال این نامه نمونه ای از خط پیشنهادی را ارسال کرده است. (تصویر شماره ۲) در پاسخ به این درخواست، رونوشتی از سوی وزارت معارف و اوقاف به مجلس شورای ملی صادر شد و مجلس شورای ملی در پاسخ آن نامه ای مبنی بر اینکه اختراع این خط غیر عملی و این پیشنهاد ممکن نخواهد بود صادر کرد. (تصویر شماره ۳)

دو فقره نامه درباره فراش مدرسه ادب از دیگر اسناد موجود در کتابخانه ملی است که محتوای کلی آنها درباره مستمری کارکنان مدرسه پس از فوت آنهاست. نامه نخست از سوی عیال مرحوم محمدابراهیم بیگ، فراش سابق این مدرسه در سال ۱۳۰۳ش تنظیم و به وزارت معارف ارسال شد. وی در این نامه از پرداخت نشدن مستمری همسر خود پس از فوت اعلام نارضایتی کرده است. نامه دیگر پاسخ وزارت معارف است که پرداخت مستمری شش ماهه را به وی را ابلاغ کرده است. طبق این سند اولین فراش این مدرسه محمدابراهیم بیگ بوده که در سال ۱۲۹۷ش فوت کرده و پس از فوت وی ماهی سه تومان مستمری به عیال او پرداخت می شده است. (تصویر شماره ۴) همچنین سندی درباره پرداخت

حقوق معوقه عیال حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی از عواید مدرسه ادب مربوط به سال ۱۲۹۷ ش است. مراسم‌های از میرزا یحیی دولت‌آبادی درباره مدرسه ادب، قروض این مدرسه و قرارداد سابق آن با وزارتخانه در ترتیب تأدیه آن است که در سال ۱۳۰۱ ش تنظیم شده و به دنبال آن پاسخ وزارت معارف آمده است.

دولت‌آبادی در این نامه بیان می‌کند:

این مدرسه در سال ۱۳۳۳ ق (۱۲۹۴ ش) با حدود ۳۰۰۰ تومان قرض، تحویل وزارت معارف شده و با این وزارتخانه قرارداد شد ماهی بیست تومان در وجه وی منظور دارند. این وجه یکسال و اندی پرداخت شده و پس قطع گشته است. (تصویر شماره ۱)

نامه‌های ریاست وزرا به وزارت معارف درباره ترفیع رتبه دولت‌آبادی و نیز به وزارت مالیه درباره پرداخت قروض مدرسه ادب ارسال شده است. این سند در کتابخانه ملی موجود است.

سند دیگر درباره منشی مدرسه ادب و مربوط به سال ۱۳۳۳ ق (۱۲۹۴ ش) خطاب به مجلس شورای ملی و ریاست فرهنگ است. طی این نامه شخصی بی‌نام از عبدالرسول جانمردی، نماینده سابق فرهنگ قهپایه (کوهپایه اصفهان) و منشی فعلی مدرسه ادب، مبنی بر ایجاد شرارت و ناامنی و فساد در کوهپایه شکایت کرده است.

مدرسه ادب در سال‌های اولیه شامل کلاس‌های شش‌گانه ابتدایی بود. پس از چندی اول متوسطه نیز دایر شد و بعدها به صورت مدرسه متوسطه دولتی درآمد. با استناد بر اسناد موجود، شرکت اتحادیه فرهنگ در سال ۱۳۲۹ ق تقاضایی مبنی بر تأسیس کلاس‌های اکابر شبانه در این مدرسه تنظیم و به وزارت معارف ارسال کرد و در سال ۱۳۳۰ ق با این تقاضا موافقت شد و کلاس‌های اکابر که ویژه بزرگسالان بود، در این مدرسه نیز دایر شد. قابل ذکر است در اصفهان، تبریز و کرمان مدارسی به نام مدرسه ادب دایر بود که امروز سالنامه برخی از آنها باقی است، اما از لحاظ ساختاری و اداری ارتباطی با یکدیگر و همچنین مدرسه ادب تهران نداشتند. طبق اسناد موجود مدرسه ادب تهران تا ابتدای حکومت پهلوی همچنان دایر بوده و از آن پس اطلاعاتی از این مدرسه حاصل نشده است.

عناوین دیگر اسناد موجود درباره مدرسه ادب در کتابخانه ملی

استعفای آموزگاران، شهریه دانش‌آموزان، صورت مخارج و اجاره بهای مدرسه ادب مربوط به سال ۱۳۳۱ ش

انتقال دانش‌آموزان مدرسه ادب تهران مربوط به سال ۱۳۰۳ ش، به شماره ۲۹۷/۳۶۷۹۳

پرداخت حقوق معوقه عیال حاج میرزا یحیی دولت آبادی، سال ۱۲۹۷ ش، به شماره ۲۴۰/۴۵۷۰  
تقاضای مبنی بر تأسیس کلاس های اکابر شبانه در مدرسه ادب تهران، سال ۱۲۹۰ ش، به شماره  
۳۰۸۰۶/۲۹۷

تقاضای ثبت نام محصلین در مدرسه ادب تهران، سال ۱۳۰۸ ش، به شماره ۱۵۲۹۱/۲۹۷  
مکاتبات مربوط به طلب تجارتخانه جمشیدیان از حاج میرزا یحیی دولت آبادی برای مدرسه ادب،  
سال ۱۲۹۴-۱۲۹۵ به شماره ۱۰۷۷۵/۳۶۰

قانون استعمال البسه وطنی، آمار کارکنان و آموزگاران و فرم متخلفین از قانون مربوط به مدرسه علامه  
و مدارس شرف، سیروس، انتصابیه، ادب و حسینی، سال ۱۳۰۸، به شماره ۱۲۱۰۲/۲۹۷  
گزارشی از وضعیت آموزشی و بهداشتی مدرسه ادب، سال ۱۳۰۶، به شماره ۱۵۱۸۷/۲۹۷

گزارش بازرسی امور مالی مدرسه ادب تهران، سال ۱۳۰۳، به شماره ۳۶۸۲۴/۲۹۷  
گزارش صحتی (سلامت و بهداشت) دانش آموزان مدرسه ادب توسط پزشک معالج، سال ۱۳۱۱، به  
شماره ۳۳۳۱۲/۲۹۷

گزارش وضعیت تحصیلی دانش آموزان مدرسه ادب تهران، سال ۱۳۰۷، به شماره ۸۸۳/۲۳۰/۹۹  
گزارش هفتگی مدرسه دولتی ادب (دریافت شهریه، برنامه کلاسی، تشکیل شورای معلمین و ...)،  
سال ۱۲۹۷، به شماره ۱۳۳۷۹/۲۹۷

لزوم پرداخت مال الاجاره مدرسه ادب، سال ۱۳۰۱، به شماره ۲۶۱۹/۲۹۷  
لزوم مطالبه شهریه از شاگردان مدرسه متوسطه ادب، سال ۱۳۰۲، به شماره ۳۱۱۷۷/۲۹۷  
معافیت گمرکی ورود دستگاه چاپ از برلن توسط آموزگار مدرسه دولتی ادب، به سال ۱۳۰۰، به شماره  
۱۹۳۲۸/۲۹۷

### محلات قدیمی تهران

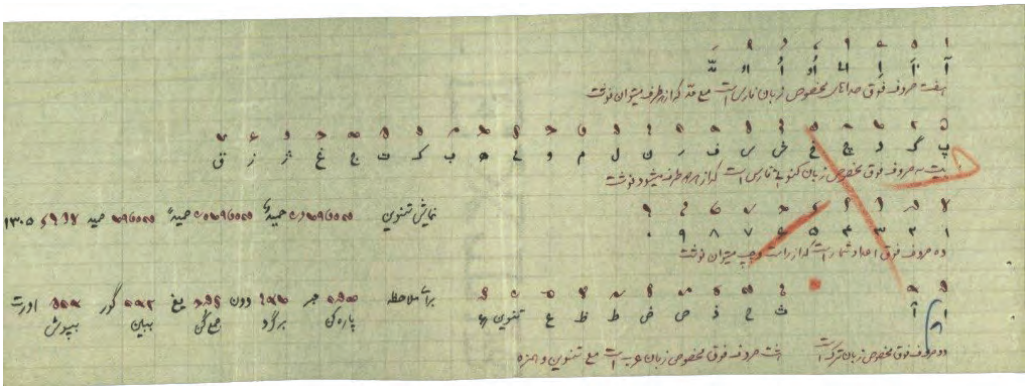
اما یکی از نکات قابل توجه و تاریخی که از دو کتابچه خطی موجود در کتابخانه آیت الله بروجردی قابل  
استخراج است، اسامی برخی از کوچه ها و محلات تهران در سال ۱۳۲۳ ق است. امروز برخی از این  
محلات و کوچه ها جزء آثار باستانی و دیدنی شهر تهران به شمار می روند. برخی از آنها با وجود آنکه  
تغییر نام داشته اند، همچنان به نام قدیمی خود مشهورند. برخی از حمام ها و بازارچه ها و تکایا تغییر

کاربری داده‌اند. اسامی برخی از محلات و اماکن قدیمی تهران که اکثراً در اطراف مدرسه ادب بودند، از دو کتابچه مذکور استخراج شدند که همراه نام خانوادگی دانش‌آموزان آمده است:

حمام قرقانیها، تکیه زرگرها، آب منگل، مسجد صاحب دیوان، کوچه سید عبدالله، کوچه سید اسمعیل، حمام گلشن، کوچه ابولقاسم شیرازی، کوچه حظیره، حمام فیروزه، حمام قبله، حمام خانم، خانه آصف الدوله، حمام اسمعیل بزاز، میدان کهنه، کوچه دروازه، بازارچه شهاب الملک، حیاط شاهی، سربولک، سقاخانه نوروزخان، چاله میدان، مسجد حوض، دروازه دولاب، بین الحرمین، پامنار، مسجد حاج ابوالفتح، بازارچه یحیی خان، کوچه چاپخانه، دسرتخت، بازارچه عولادجان، میدان امین السلطان، کوچه درویش‌ها، کوچه غربیان، قلعه کودتا، کوچه قاجاریه، کوچه معتضد السلطنه، سرقبرآقا، مدرسه خان مروی، مسجد مروی، کوچه سراج الملک، حمام حاج موسی، سرچشمه، کوچه شهاب‌الدین حیاط شاهی، کوچه صدیق الدوله، تکیه بربری‌ها، خیابان مجد الملک، کوچه زنبورکخانه، دروازه قزوین، سفارت روس، خیابان امین، کوچه سرداری، تکیه رضاقلی خان، عباس‌آباد، یوسفیه و ...

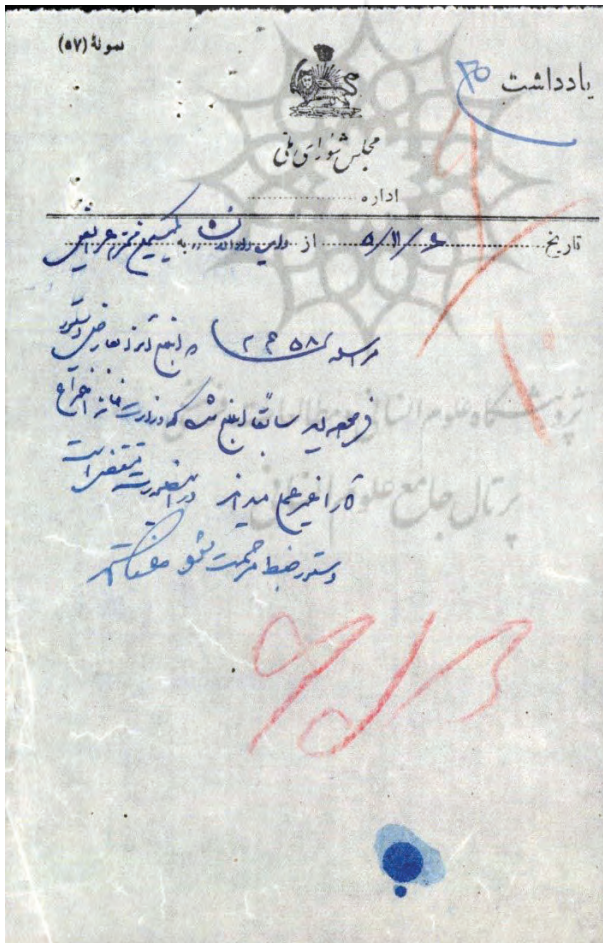






تصویر شماره دو: نمونه خط پیشنهادی از سوی (مدیر مدرسه ادب) برای جایگزینی خط و الفبای فارسی

تصویر شماره سه: پاسخ مجلس شورای ملی در پیشنهاد تغییر خط و الفبای فارسی



۱۳۷۲/۲۲

عوض  
۳۳۲۳۲۳

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

محرم الحرام ۱۳۷۲ در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
تست و امتحان نهایی در رشته ادبیات فارسی در سال ۱۳۷۲ در تهران در روز  
سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
رساله در رشته ادب در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
برپاوردن سال نهم در رشته ادبیات فارسی در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
از کتب و اسناد موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
در مورد اسناد موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز  
مالی در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲ در تهران در روز

۹۰۴۴۱  
۱۳۰۴

در روز دوشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۷۲

سند شماره ۱۳۲۳

ردیف	نام	تاریخ	محل	شرح	ملاحظات
۱	آسیب	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲	آدم	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۳	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۴	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۵	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۶	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۷	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۸	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۹	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۰	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۱	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۲	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۳	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۴	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۵	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۶	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۷	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۸	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۱۹	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۰	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۱	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۲	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۳	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۴	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	
۲۵	اصغر	۱۳۲۳	تهران	در راه مدرسه	

تصویر شماره پنج: اسامی برخی از محصلین مدرسه ادب در سال ۱۳۲۳ ق (۱۲۸۴ ش)



اسامی محصلین				اسامی اجزاء و معلمان			
شماره	نام خانوادگی	پدر	اسم	موضوع	شماره	اسم	موضوع
۱	سید محمد	سید محمد	سید محمد	عربی	۱	سید محمد	عربی
۲	سید علی	سید علی	سید علی	عربی	۲	سید علی	عربی
۳	سید حسن	سید حسن	سید حسن	عربی	۳	سید حسن	عربی
۴	سید احمد	سید احمد	سید احمد	عربی	۴	سید احمد	عربی
۵	سید محمد	سید محمد	سید محمد	عربی	۵	سید محمد	عربی
۶	سید علی	سید علی	سید علی	عربی	۶	سید علی	عربی
۷	سید حسن	سید حسن	سید حسن	عربی	۷	سید حسن	عربی
۸	سید احمد	سید احمد	سید احمد	عربی	۸	سید احمد	عربی
۹	سید محمد	سید محمد	سید محمد	عربی	۹	سید محمد	عربی
۱۰	سید علی	سید علی	سید علی	عربی	۱۰	سید علی	عربی
۱۱	سید حسن	سید حسن	سید حسن	عربی	۱۱	سید حسن	عربی
۱۲	سید احمد	سید احمد	سید احمد	عربی	۱۲	سید احمد	عربی
۱۳	سید محمد	سید محمد	سید محمد	عربی	۱۳	سید محمد	عربی
۱۴	سید علی	سید علی	سید علی	عربی	۱۴	سید علی	عربی
۱۵	سید حسن	سید حسن	سید حسن	عربی	۱۵	سید حسن	عربی

تصویر شماره شش: اسامی اجزاء و معلمان و محصلان مدرسه ادب، سال ۱۳۲۳ق (۱۲۸۴ش)

## کتابنامه

- بسنانس، مهری؛ تاریخ مدارس نوین در ایران (دوره قاجار)؛ تهران: انتشارات هیرمند، ۱۳۷۰.
- دولت‌آبادی، یحیی؛ حیات یحیی؛ تهران عطار، ۱۳۶۱.
- سرمد، غلامعلی؛ اعزام مبلغ به خارج از کشور (در دوره قاجاریه)؛ تهران: چاپ و نشر بنیاد، ۱۳۷۲.
- شهیدی، حسین؛ سرگذشت تهران؛ تهران: راه مانا، ۱۳۸۳.
- روزنامه تربیت؛ شماره ۱۴۸، ۲۰۳، ۱۳۱۵ ق.
- روزنامه خلاصه الحوادث؛ شماره ۱۰، ۱۳۱۶ ق.
- روزنامه کمال؛ شماره ۱۵، ۱۳۱۷ ق.
- روزنامه معارف؛ شماره ۲، ۱۳۱۶ ق.
- روزنامه مجلس؛ ج ۱، ص ۴، ۱، شماره ۶، ۱۳۲۴ ق/ ۱۹۰۶ م.
- صدیق، عیسی؛ یادگار عمر؛ خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق؛ تهران: شرکت سهامی طبع کتاب، ۱۳۴۰.
- قاسمی بویا، اقبال؛ مدارس جدید در دوره قاجاریه؛ بانیان و پیشروان؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷.
- عاقلی، باقر؛ خاندان‌های حکومتگر ایران؛ نشر نامک، ۱۳۸۶.
- کسایی، نورالله؛ مدارس قدیم تهران در عصر قاجار؛ نامه فرهنگ؛ تابستان، ش ۳، ۱۳۷۷.
- کشاوری، حسام، پورمند، حسنعلی؛ سیری در شکل‌گیری و تحولات قالی باقی مدرسه اسلام تهران؛ مطالعات تاریخ اسلام؛ سال نهم، ش ۳۲، بهار ۱۳۹۶.
- محمدی، محمود؛ روحانیون و مدارس جدید در ایران؛ دوفصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی، سال ۱۰، ش ۲۱، ۱۳۹۴.
- وزارت فرهنگ و آموزش عالی؛ مجموعه قوانین، مقررات، تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های آموزش عالی، ۱۳۶۰.
- نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ش ۳۸۷۱/۱، ۳۸۵۷.
- اسناد موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اسناد موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ماهنامه آموزش و پرورش، دوره چهل و سوم، اردیبهشت ۱۳۵۲.
- «برقراری اضافه حقوق یکی از معلمان»؛ سند، کتابخانه ملی، ش ۲۹۷/۳۳۰۸.
- تاریخ ایران و اروپا؛ نسخه خطی، کتابخانه ملی، ۱۷۰۳۰۵.
- تاریخ طبیعی؛ نسخه خطی، کتابخانه ملی، ۱۷۰۲۰۵.